

Halasi Endre

AZ EGYHÁZI KÖZÉPISKOLÁK SZEREPE
A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN**Vallás, iskola, politikai szocializáció*

A politikai szocializáció összetett jelenség, többféle hatás együttes eredményeként alakulnak ki politikai ismereteink, kötődéseink. Sokféle nézet fogalmazódott már meg azzal kapcsolatban, hogy melyek a meghatározó faktorok e folyamatban, melyek a fő színterei, mennyire lehetünk önállóak a minket érő hatások keresztútjében. E kérdésekre persze nem lehet egyszerű, egyetemes érvényű válaszokat adni, hiszen koronként és térségenként is más-más tényezők kerülnek domináns helyzetbe. A politikai szocializáció legmeghatározóbb, primer tényezője általában a család, ám a mai Magyarországon az oktatási rendszer hasonlóan fontos szerepet játszik. Szabó Ildikó és Falus Katalin szerint például „feltehető, hogy Magyarországon mennyivel többen hárítanák a nagyobb felelősséget az iskolára, mint az OECD-országokban”.¹

A vallás, az egyházak politikai illetve szocializációs jelentősége is sokszor változott térben és időben. Az intézményesedett vallásos–szekuláris törésvonal ugyan nincs jelen minden ország politikai rendszerében, és még ritkábban tölt be olyan meghatározó szerepet, mint a Benelux-államokban a 20. század jelentős részében. Mégsem tekinthetünk el e faktorok vizsgálatától akkor, amikor a társadalom felé nyitott, konzisztens társadalomképpel rendelkező, jelentős tagsággal rendelkező egyházak vannak jelen egy társadalomban. Magyarország az államalapítás óta ebbe a kategóriába tartozik, még a kommunizmus évtizedei sem tudták megváltoztatni ezt az adottságot.² Habár mára az egyházak elvesztették hatalmi jogosítványaikat, társadalmi befolyásuk nagy részét megőrizték. A 19. század végének kultúrharca nem ért véget: napjaink eutanáziáról, abortuszról, homoszexuális házasságról szóló vitái csupán egy újabb fejezetet jelentenek az állam és az egyházak társadalmi befolyásért vívott harcában.

Hazánkban a vallásosságon, illetve az állam és az egyház kapcsolatáról vallott nézeteken alapuló törésvonal már a rendszerváltást megvalósító első szabad választás óta jelentős hatást gyakorol a pártpreferenciákra.³ 1990-ben például a rendszeresen templomba járók alkották a KDNP szavazótáborának 56%-át, 1994-ben pedig már a 63%-át, míg az MSZP

* Köszönet a kutatásban részt vevő iskolák vezetőinek és mindenkinek, aki segítségével hozzájárult kutatásom elvégzéséhez.

¹ SZABÓ Ildikó – FALUS Katalin: *Politikai szocializáció közép-európai módra – A magyar sajátosságok*, Magyar Pedagógia 2000/4. (www.magyarpedagogia.hu/document/Szabo_MPI1004.pdf).

² WITTENBERG például az egyházi szervezeteket kulcsfontosságúnak nevezi a magyar jobboldal szocializmus alatti életben tartásában. (JASON WITTENBERG: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary*, Cambridge UP, Cambridge, 2006.)

³ Vö. KÖRÖSÉNYI András – TÓTH Csaba – TÖRÖK Gábor: *A magyar politikai rendszer*, Osiris, Budapest, 2003.

bázisában 1990-ben csupán 5%-ot, majd négy év múlva 11%-ot tettek ki. 2006-ra⁴ már egyértelműen a Fidesz–MPSZ (az újjáélesztett KDNP-vel szövetségben) lett a vallásos szavazók leginkább preferált pártja: az egyház tanítása szerint vallásosak 60,4%-a szavazott a rá, míg az MSZP-re csupán 29%-uk. A vallásosság tehát kétségkívül jelentősen befolyásolja a magyar társadalom politikai preferenciáit, e hatás pedig nyilvánvalóan az egyházak intézményeinek közvetítésével alakul ki.

E tanulmány az egyházi középiskolák szerepét vizsgálja ebben a folyamatban, mivel azok hipotézisem szerint kiemelkedő hatást gyakorolnak a közvetlenül a választókor eléérése előtt álló, családjaiktól már függetlenedő diákokra. E tanintézetek világnézeti profilját két fő tényező határozza meg. Az iskolai szocializáció elsősorban nyilvánvalóan a tanári kar összetételétől függ, emellett azonban a diákok és családjaik sajátos szociológiai jellemzőinek is nagy jelentősége van. Ha a tanári kar, illetve az iskolai közösség rendelkezik valamilyen határozott világnézeti profillal, akkor az oktatási intézmény módosíthatja a család hatására kialakult politikai beállítottságot. Ahogy Liskó Ilona is megjegyzi elemzésében, az iskolai szocializáció meghatározó tényezői a tradíciók, melyeket részben az intézmények szereplői, részben pedig az egyes iskolák generációról generációra öröklődő szokásrendje hordoz.⁵ Ennek jelentősége különösen a nagy hagyományokkal rendelkező egyházi gimnáziumok esetében szembetűnő.

Bár a kommunista rendszer kiépülésével az egyházak elveszítették oktatási intézményeik túlnyomó többségét,⁶ amikor a rendszerváltás után rendeződött az egyházak közjogi helyzete, a felekezetek elkezdheték újra kiépíteni oktatási intézményeik hálózatát, 2005–2006-ban például már 113 óvoda, 180 általános iskola, 24 szakiskola, 100 gimnázium és 26 szakközépiskola tartozott az egyházi közoktatási intézmények közé, összesen 8926 pedagógussal és 91 468 tanulóval.⁷ Az újra egyházi tulajdonba kerülő középiskolák vezetői jórészt a korábban is működő egyházi gimnáziumok tanárai közül kerültek ki, így fennmaradhatott az egyházi fenntartású tanintézetek egységes világnézeti jellege.

A kutatás

A következőkben empirikus módszerek felhasználásával, esettanulmányok segítségével próbálok bemutatni, hogy a magyar egyházi középiskolák valóban általánosan jellemző, határozott politikai szocializációs arculattal rendelkeznek. A kutatás során kvantitatív, önkitöltős kérdőíves módszert alkalmaztam annak vizsgálatára, hogy tanulók politikai preferenciái tényleg jelentős mértékben különböznek-e a „világi” intézmények diákjaié-

⁴ Elemzés a Forsense és a Századvég által készített exit poll-vizsgálatról, www.szazadveg.hu/kutatas/cikk40.php.

⁵ LISKÓ Ilona: *Spontán szocializációs folyamatok az iskolában = Állam és polgár*, szerk. Csepeli György – Kéri László – Stumpf István, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1992, 148.

⁶ Lásd pl. DRAHOS Péter: *Katolikus iskolák az államosítás után*, *Educatio* 1992/1., 46–64.

⁷ Vö. DOBSZAY János: *Állam, egyházak Magyarországon 1989–2004. 15 év a rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig*, Egyházforum Alapítvány, Budapest, 2004; DRAHOS Péter – LISKÓ Ilona: *Visszaperelt iskolák*, *Educatio* 1992/1., 77–80; Központi Statisztikai Hivatal: *Oktatási adatok 2005/2006*, KSH, Budapest, 2006, 15.

tól. Hipotézisem szerint az egy felekezethez tartozó iskolák hatása országszerte hasonló, függetlenül attól, hogy az intézménynek helyet adó település milyen politikai jellemzőkkel rendelkezik. A másik kérdés az, hogy ez a feltételezett különbség mennyiben tekinthető az iskolai szocializáció hatásának, ennek jobb megértéséhez kvalitatív módon, fókuszcsoporthozos interjúkkal igyekeztem közelebb jutni.

E kérdések vizsgálatához két önkormányzati fenntartású középiskola mellett négy történelmi egyház hét (négy római katolikus, valamint egy-egy református, evangélikus és zsidó) gimnáziumának négyszáz végzős – azaz már szavazati joggal rendelkező avagy azt hamarosan elérő – diákjának körében készítettem esettanulmányokat. Társadalomismereti szempontból tanulságos, hogy több, eredetileg kiválasztott intézményben is megtiltották a felmérés elvégzését. Előfordult, hogy az intézmény vezetői nyíltan elmondták: félnek, hogy esetleg negatív következmények érhetik fenntartójukat, mivel „úgyis tudják, hogy mi lenne iskolájukban a kutatás eredménye”.

A kutatás kvantitív részében a vizsgált iskolák két-két végzős osztályának diákjai vettek részt. A tanulók kollektíven, de természetesen önkéntes alapon és névtelenül töltötték ki a kérdőívet.

Négy iskolában, ahol lehetőséget kaptam a kutatás kvalitatív részének elvégzésére is, a vizsgált osztályokból négy-hat önként jelentkező diák részvételével kiscsoportos beszélgetéseket szerveztem. Ezeket részben előre rögzített kérdésekkel, részben pedig a válaszokhoz dinamikus igazodva olyan témákról kérdeztem az interjúalanyokat, amelyek inkább a különféle szocializációs tényezők (az oktatási intézmény, a tanárok, az iskolai közösség, illetve a másik oldalról a család, a baráti kör, a média és a választási kampányok) hatását érintették. A fókuszcsoporthozos résztvevői természetesen önként jelentkeztek, a kötetlen jellegű beszélgetések fél-egy órán át tartottak.

A rögzített, minden csoportban feltett kérdések négy témakörre vonatkoztak:

1. A részt vevő diákok „előélete” (például korábban is egyházi iskolában tanultak-e)
2. A vizsgált iskola politikai szocializációs hatása (például a tanárok részéről történik-e nyílt politikai állásfoglalás)
3. Más tényezők politikai szocializációs hatása (például a politika téma-e családi körben)
4. Indirekt kérdések a politika és a politikai szereplők megítéléséről (például milyen politikai kérdések foglalkoztatják legjobban a fiatalokat)

A kutatás eredményei

1. Kvantitatív eredmények

Az első érdekes eredményt már rögtön a politika iránti érdeklődést vizsgáló kérdésre adott válaszok meghozták. A két nem-egyházi iskolában a diákokat a közepesenél kevésbé érdekelte a politika, a hét megkérdezett egyházi fenntartásúból hatban viszont az ötfokú skálán három felett volt az érdeklődés. (Az egyetlen kivétel a Zsidó Gimnázium volt.) Ez egybecseng a 2006-os parlamenti választás exit poll-vizsgálatának következtetésével, mi-

szerint az egyház tanítása szerint vallásosak átlagon felüli aktivitást tanúsítottak a választásokon.⁸

A felmérés adatai mutatják, hogy a politika terén a felekezeti oktatási intézmények valóban jelentős mértékben képesek átadni diákjaiknak értékrendjüket. Először is: a vizsgált katolikus, református és evangélikus iskolákba jellemzően jobboldali szülők járatják gyermekeiket: a „jobboldali” és „inkább jobboldali” szülők aránya e hat intézményben 81,3% és 96% között mozgott, míg a Zsidó Gimnáziumba túlnyomó többségében „baloldali” (73,1%) illetve „inkább baloldali” (19,2%) családból érkeznek a gyermekek. A vizsgált két nem-egyházi középiskolában nem voltak jelei ilyen előzetes szelekciónak.

Másodszor: az így létrejött, világnézetileg meglehetősen homogén családi közösségek közreműködésével az egyházi iskolák még inkább a hozzájuk közel álló politikai oldal felé terelik diákjaikat. A Katolikus Leánygimnáziumban például a diákok egyike sem vallotta magát „baloldalinak” vagy „inkább baloldalinak”, miközben 18,2%-uk a családját e két kategória valamelyikébe sorolta. Ezzel szemben a Zsidó Gimnázium tanulói között még a szülők 7,7%-ánál is kevesebb, 4,2% volt az „inkább jobboldaliak” aránya (egyértelműen jobboldali sem a diákok, sem a szülők közt nem volt).

1. táblázat: A tanulók politikai beállítottsága szüleikhez képest

	Baloldali	Inkább baloldali	Inkább jobboldali	Jobboldali
Katolikus Leánygimnázium	-3,0%	-15,2%	-3,6%	+21,8%
Katolikus Fiúgimnázium 1	-1,9%	-1,9%	-8,6%	+9,5%
Protestáns Gimnázium 1	-2,5%	-2,2%	+13,7%	-8,9%
Katolikus Fiúgimnázium 2	+2,0%	+2,1%	+14,7%	-18,9%
Zsidó Gimnázium	-2,3%	+5,8%	-3,5%	0,0%
Katolikus Gimnázium	-0,9%	-4,1%	+5,3%	-0,1%
Protestáns Gimnázium 2	-2,0%	-4,7%	+2,6%	+4,1%
Önkormányzati Gimnázium	-8,8%	+8,8%	0,0%	0,0%
Önkormányzati Szakközépiskola	-1,1%	+1,1%	0,0%	0,0%

(A vastagon szedett számok az egyes iskolákban bekövetkezett legnagyobb abszolút értékű változást emelik ki. Az kurzíválások a diákok legmagasabb adatát jelölik.)

Csak abban az egy egyházi iskolában, a Katolikus Fiúgimnázium 2-ben nem csökkent az intézmény „főáramával” szemben álló oldal támogatottsága, ahol a fókuszcsoporthoz tartozó résztvevői „néhány” baloldali tanári megnyilatkozásról is beszámoltak. (Itt összesen 4,1 százalékponttal nőtt a diákok körében a „baloldaliak” és az „inkább baloldaliak” aránya a szüleikhez képest.) A két nem-egyházi iskola esetében viszont egyáltalán nem módosult a

⁸ Lásd Elemzés a Forsense és a Századvég által készített exit poll-vizsgálatról, www.szazadveg.hu/kutatas/cikk40.php, 2.

bal–jobb arány, mindössze az „inkább baloldaliak” aránya nőtt többé-kevésbé az egyértelműen „baloldaliakkal” szemben. Ennek okát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy az SZDSZ (a kérdőívek és a fókuszcsoportos beszélgetések szerint az „inkább baloldallal” leggyakrabban kapcsolódó párt) támogatói nagyobb arányban fiatalok, mint az általában egyértelműen baloldalinak minősített MSZP szavazói.⁹

A kutatási eredményeinek nagyfokú összecsengése miatt talán nem túl nagy merészség azt mondani, hogy a keresztény egyházak iskolái erőteljesen a jobboldal felé terelik tanítványaikat, míg a zsidó gimnázium a baloldali attitűdöket erősíti.

2. táblázat: Elsődleges és másodlagos (szürke) pártpreferenciák

	Fidesz		MDF		SZDSZ		MSZP		MIÉP/Jobbik	
Kat. Leánygim.	82,4%	8,8%	11,8%	32,4%	2,9%	2,9%	0%	0%	0%	38,2%
Kat. Fiúgimn. 1	66,0%	15,9%	1,9%	9,4%	0%	0%	5,7%	0%	20,8%	58,5%
Prot. Gimn. 1	63,4%	4,9%	12,2%	12,2%	2,4%	12,2%	12,2%	0%	2,4%	19,5%
Kat. Fiúgimn. 2	77,4%	7,4%	5,7%	27,8%	7,6%	1,9%	0%	0%	3,8%	38,9%
Zsidó Gimn.	0%	0%	0%	0%	46,4%	28,6%	35,4%	39,3%	0%	0%
Kat. Gimn.	56,4%	13,6%	14,5%	30,0%	1,8%	6,4%	9,1%	0%	7,3%	20,1%
Prot. Gimn. 2	77,4%	7,4%	3,8%	16,7%	0%	7,4%	5,7%	0%	5,7%	16,7%
Önk. Gimn.	41,3%	0%	4,3%	28,3%	23,9%	13,0%	10,9%	13,0%	4,3%	4,3%
Önkorm. Szki.	34,4%	6,3%	7,3%	23,9%	8,3%	20,8%	44,8%	8,3%	4,2%	7,3%

(A vastagon szedett számok az egyes iskolák legmagasabb adatát jelölik.)

Az egyházi iskolákban a felekezeti hovatartozás egyértelműen domináns az általános szocio-demográfiai jellemzőkkel szemben. Diákjaiknál jelentős eltérések tapasztalhatók a fiatalok általános pártszimpátiáihoz képest: az általában viszonylag népszerű SZDSZ például a három keresztény egyház gimnáziumaiban az átlagnál rosszabbul, míg a zsidó iskolában sokkal jobban szerepelt az elsődleges preferencia tekintetében. A Fidesz–MPSZ esetében ezzel szemben pontosan ellenkezően alakulnak a felmérési eredmények: a keresztény egyházakhoz tartozó hat iskolában a jobboldali párt az átlagosnál jóval magasabb támogatást kapott (+10-től +36 százalékpontig), míg a Zsidó Gimnáziumban egyetlen szimpatizánsa sem volt.

Az iskolának helyet adó település, illetve a diákok lakhelye sem meghatározó az egyházi iskolák esetében. Kiindulási hipotézisemet, miszerint ezek az intézmények országszerte nagyjából azonos politikai irányba terelik diákjaikat, megerősíti például az a tény, hogy a három keresztény egyház iskoláiban mindenütt a Fidesz a legnépszerűbb párt, attól függetlenül, hogy akár baloldali többségű fővárosi kerületben vagy megyeszékhelyen található, akár egy ellenzéki nagyvárosban. A Zsidó Gimnáziumban viszont ezzel szemben a leg-

⁹ A Forsense–Századvég felmérése szerint a liberális párt szavazótáborának 21,2%-a 30 éven aluli, míg a szocialistáknál ez az arány csak 15%.

nagyobb ellenzéki párt úgy nem kapott egyetlen támogató választ sem, hogy közben az intézménynek helyet adó kerületben az önkormányzati választáson a Fidesz kapta a legtöbb szavazatot. A referenciaként használt két nem-egyházi iskolában eközben az önkormányzati választás eredményeihez képest maximum 15 százalékpont körüli különbség volt tapasztalható az egyes pártok esetében, míg az egyházi intézményekben mindegyikében előfordultak ennél sokkal nagyobb eltérések is.

Az azonos valláshoz tartozó intézmények politikai szocializációs hatása mindenütt nagyon hasonló. Az eltérő egyházak által fenntartott intézmények között viszont sokkal nagyobb különbségek vannak jelen azoknál, amik az egyházi iskolákat választják el a nem-egyháziaktól.

2. Kvalitatív eredmények

A beszélgetésekben részt vevő diákok 2-8 éve jártak aktuális intézményükbe. Nagyjából felük korábban is egyházi (vagy egyházhoz kötődő alapítványi) iskolában tanult, ők általában nem számoltak be nagyobb eltérésről aktuális, illetve korábbi intézményük szellemisége és szabályai közt. Ugyanez érvényes a Zsidó Gimnázium azelőtt „világi” intézményben tanuló diákjaira is. Egyikük azonban korábban egy keresztény felekezethez tartozó iskolában tanult, amit „MIÉP-képzőként” jellemezett. A katolikus, református vagy evangélikus gimnáziumok azon tanulói, akik nem egyházi iskolából érkeztek, egybehangzóan így jellemezték „új” intézményüket: „kevésbé liberális, de erősebb közösséget teremt”, „sokkal szigorúbb, de valamilyen többletet is ad”, „konzervatívabb, több a kötöttség, de jobb közösség jött létre”. Brezsnjányszky László csoportosítását¹⁰ alapul véve ezek szerint az egyházi iskolák határozottan a „tradicionális iskola” típusához közelítenek a „kicsinyített állam” és „a nyitott iskola” modelljével szemben.

A „kívülről érkezők” emellett mindhárom esetben sokkal átpolitizáltabbnak találták új iskolájukat. A diákok a tanári karok homogenitásáról szóló feltevésemet is megerősítették, mindössze egy esetben egészítették ki azzal, hogy az iskolában jellemző, *mainstream* politikai irányzattól eltérő vélemények is elhangzanak néhány tanár részéről. Az oktatók azonban általában csak ritkán (jellemzően a választási időszakokban) beszélnek nyíltan pártállásukról, illetve aktuálpolitikai témákról – tanítási időben. A kollégisták elmondása szerint nevelőként viszont személyes tekintélyükön és példájukon keresztül, illetve a szabadidős programok alakításával (például közös filmnézés, bizonyos írók, könyvek ajánlása, újságok, folyóiratok megrendelése) befolyásolják őket. Az egyik katolikus iskola bentlakó diákja szerint például „ha valaki baloldali, az inkább megtartja a véleményét magának” – legyen szó akár diákról, akár tanárról vagy nevelőről. Véleménye szerint ez „zavaró lehet” azon diákok számára, akik baloldaliak. A keresztény egyházak iskoláiban ezzel kapcsolatban egyébként sokféle álláspont elhangzott a „jó, hogy a tanárok beszélnek ne-

¹⁰ BREZSNYÁNSZKY László: A 20. század iskolamodelljeinek politikai szocializációs hatásrendszere, www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-04-ta-Brezsnyanyszky-20.

künk ilyen dolgokról”-tól a „rossz lehet nálunk MSZP-snek lenni”-ig. Azzal azonban szinte mindenki egyetértett, hogy a tanárok befolyásánál nagyobb az iskolai, kollégiumi és osztályközösségek hatása.

Eltérő vélemények fogalmazódtak meg viszont azzal kapcsolatban, hogy vajon mennyire befolyásolják a diákok politikai nézeteit az iskolai hatások. Legtöbbjük azt mondta, hogy semmilyen hatást nem gyakorol rájuk az iskola. Beszélgetőtársaim nagyjából fele szüleivel azonosnak mondta politikai beállítódását. Negyedük-negyedük viszont „kora miatt liberálisabbnak”, illetve „konzervatívabbnak”, „jobbaldalibbnak” vallotta magát. Első pillantásra tehát a változások összege nulla, nincs miről beszélni. Ez azonban csalóka látszat. Azok ugyanis, akik konzervatívabbnak vallották magukat, kivétel nélkül a három keresztény gimnázium tanulói közül kerültek ki. Ez pedig a kérdőíves felmérés eredményeivel összevetve azt mutatja, hogy az egyházi iskolák jelentős politikai szocializációs potenciállal rendelkeznek – még akkor is, ha diákjaik ezt nem érzékelik.

Ezzel kapcsolatban lehet érdekes az is, ahogyan a tanulók az őket érő többi politikai szocializációs hatásról vélekednek. Nagyon sokan fogalmaztak meg olyan véleményeket, miszerint rájuk a családon kívül sem a média, sem a pártok kampányai nem gyakorolnak hatást, viszont „a többi fiatalra” egészen biztosan. A választási hadjáratokkal kapcsolatban például inkább csak a szándékolttal ellentétes hatásokról számoltak be: a pártok neveltségé válásáról és a szavazók elidegenítéséről. Többen is hangsúlyozták, hogy a milliárdos reklámköltségek az összes pártot lejáratták (de főleg a két nagyot). Összességében véve általában is úgy vélték a diákok, hogy világnézetükre, politikai beállítottságukra gyakorlatilag egyetlen külső befolyásoló tényező sincs hatással, minden tekintetben önállóan alakítják ki preferenciáikat. Ezt figyelembe kell vennünk azon véleményükkel kapcsolatban is, amely szerint az iskola alig befolyásolja politikai preferenciáikat.

A kutatás eredményei megerősítik, hogy a vallási törésvonal jelen van a fiatalok között, még hozzá erősen intézményesedett formában. A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized folyamán a történelmi egyházak újra kialakíthatták azokat a szerteágazó intézményrendszereket, amelyek az ezt igénylő tagjaik számára biztosítják kulturális értékeik, világnézetük, sőt akár még politikai preferenciáik tartós továbbélését és átadását is. Egy katolikus családból származó gyermek például egészen az óvodától a diplomája megszerzéséig katolikus oktatási intézményekben tanulhat, miközben különféle katolikus ifjúsági szervezetekben vesz részt és katolikus kollégiumokban lakik. A későbbiekben önmaga is e szocializációs környezet egyik tényezője lehet tanárként visszatérve korábbi iskolájába, vagy akár egy katolikus újság, rádió, esetleg televízió munkatársaként, ahhoz hasonlóan, ahogy a 20. század második felében az oszloposodott társadalmakban ez olyannyira jellemző volt. A Benelux-államoktól eltérően azonban ezek a szocializációs hatások a társadalom kisebb szeletét érik csak el: a 37 800 egyházi középiskolában tanuló diák ugyanis például az összes magyar középiskolásnak csupán a 8,6%-át jelenti. Szó sincs tehát a belga vagy holland társadalmat egykor jellemző arányokról, ahogy az azokhoz hasonló teljességű intézményrendszerről sem beszélhetünk.